
Mobilització: la ritualització de la protesta*

Ramon Adell Argilés

Facultat de Ciències Polítiques
i Sociologia de la UNED

Resumen: En este artículo se exponen algunos elementos sobre la progresiva institucionalización de los movimientos sociales. Situándonos en la movilización, se propone una metodología para el estudio de la protesta a partir de sus públicas manifestaciones, y se interpretan algunos elementos de la ritualización del conflicto, el proceso de la desmovilización política a la removilización social, la ampliación del repertorio expresivo de la acción, el paso de la represión a la tolerancia, etc. Junto a esta amplia tendencia normalizada de la protesta organizada, aparecen recientemente dos estilos opuestos: la manifestación como elemento de cohesión social y su masiva expresión en forma de espontaneidad inducida. Paralelamente, se constata también un aumento de los conflictos sociales no institucionalizados en donde colectivos autónomos (juveniles, sindicales, ecologistas, feministas, radicales, etc.) rechazan los cauces expresivos y plantan cara a la absorción institucional (económica, del repertorio de la acción, de los discursos, etc.).

Abstract: *In this article I expose some elements about the progressive institutionalization of the social movements. Getting back into the institutionalization, I propose a method for the study as a proposition in the public demons-*

* Aquest article ha estat presentat com a ponència al III Congrés Català de Sociologia (Lleida, març de 1999).

tration and a way of interpretation some elements of the rituality of the conflict, the process of politic desmobilization. The ampliation of the different ways of acting. All this, joined to a more variety an well organized protestations, recently appears two opposites styles: First, a demonstration as an element of social cohesion, and it's massive expression in an inductive spontaneously form. Second, in a parallel direction, I verify an increase of social movements without no type of institutionalization where independents colectives, reject the expressive procediments and they make force against the institutionalary (economic, and the different ways of acting, discourse, etc.

Introducció

Si al llarg de la història observem que gran part dels conflictes sociopolítics degeneren en successos violents, en les anomenades societats avançades o postindustrials, governants i interlocutors socials (grups de pressió, partits, etc.) busquen camins pacífics de comunicació. Com afirma encertadament Charles Tilly, «quan les capacitats de destrucció o neutralització mútues progressen, es dibuixa un moviment de ritualització dels conflictes: els enfrontaments violents se substitueixen per demostracions de força i manifestacions» (Tilly, 1978, p. 186). Amb una visió històrica, això representa un pacte tàcit entre les minories enfrontades i l'Estat (monopoli legal de la violència) per evitar la inestabilitat del sistema social imperant i el conjunt d'idees i creences que el sustenta. Es garanteix així el canvi social salvaguardant-lo de ruptures traumàtiques. La participació es configura llavors com un element més de cultura política.

El concepte d'institució ha estat formulat i desenvolupat per diversos autors (E. Durkheim, M. Olson, Giner, Mary Douglas, Powell i Di Maggio, Eder). Sabem que les institucions es conformen per convencions legítimes (M. Douglas). Es considera que es dóna un funcionament institucional normal quan existeixen intercanvis estables entre les institucions que vertebraren la societat, com ara les estructures familiars, el funcionament econòmic, els cultes religiosos, el règim polític, el rol dels caps i el rol de la justícia, les normes i els valors, etc. És, per tant, «un sistema compartit de regles de qualsevol tipus» (Eder, 1998, p. 352).

Des de la perspectiva del canvi social, la institucionalització té processos similars en la ritualització, la rutinització, la normalització i la moderació. «El conjunt dels Moviments Socials es troben en el trànsit de les accions de caràcter voluntari, militant, reivindicatiu... a una certa professionalització institucional» (Aganzo, 1992, p. 110). La professionalització dels grups de protesta implica el reconeixement

ment jurídic de les organitzacions (associacions, sindicats, etc.) i l'existència de membres responsables *alliberats* o assalariats per les organitzacions); també, es permet als col·lectius obtenir certes facilitats per assolir els seus objectius (tarifes postals reduïdes, desgravacions fiscals, subvencions a fons perdut o a programes concrets, major ressò en els mitjans de comunicació, representació en òrgans de consulta o de cogestió, etc.). Els moviments socials són, així, una font de noves institucions (Turner i Killian). Els costos i els beneficis de la institucionalització depenen també de la diversitat i la peculiaritat de l'estructura d'oportunitat política (EOP) existent a cada moment i en cada àmbit geogràfic (Adell, 1994).

Juntament amb aquests trets d'institucionalització de les organitzacions socials, Almond i Verba van constatar ja que l'augment de la «competència política subjectiva» (alts nivells educatius i seny polític com a ciutadà) de la major part dels ciutadans coincideix amb el descens de la capacitat de les institucions polítiques (partits, administracions, etc.) per canalitzar les demandes. Com afirma Josep Pont, «la majoria de vegades, el sistema politicoadministratiu reacciona de forma retardada, en no oferir prou capacitat quant a canvis, així com per una mancança en les competències per donar solucions» (Pont, 1998, p. 127). És així com, en contextos democràtics, moltes organitzacions han guanyat una àmplia credibilitat i legitimització per part de la ciutadania, en detriment d'unes altres institucions clàssiques com són els partits polítics, la justícia, l'Església, militars, empreses, etc.¹

Si, al principi, els moviments socials es presenten com una minoria activa i qualificada de la societat civil, i, doncs, com a «agents externs al sistema polític» (Kriesi), actualment són ja pocs els qui discuteixen que els actors col·lectius han assolit un important poder d'intervenció en el canvi social. El concepte d'acció col·lectiva ens remet a l'expressió dinàmica i pública dels actors-subjectes col·lectius. El concepte inclou una dimensió grupal (grup, masses) i organitzativa i almenys una acció o expressió mobilitzadora dins de l'ampli repertori de l'acció existent. Per a Melucci (1978), «l'acció col·lectiva es defineix en un primer nivell com el conjunt de conductes conflictives dins d'un sistema social i per tant, una acció col·lectiva implica la

1. Un exemple d'això, el tenim en les campanyes de solidaritat amb les víctimes dels desastres de Rwanda o de l'huracà Micht. Els ajuts econòmics dels ciutadans solidaris s'han dirigit més als comptes gestionats per les ONG que als comptes d'ajuda oficial. Gràcies a la institucionalització, la ciutadania és molt més solidària, però al mateix temps és incapaç d'exigir als governants (0,7 % del PIB, fi del comerç d'armes...) i a les empreses un canvi radical que posi fi a les injustícies.

lluïta de dos actors, cada un dels quals caracteritzat per una solidaritat específica i oposant-se a l'altre per l'apropiació i el destí de valors i de recursos socials».

La integració (control social, hegemonia i solidaritat, en les diferents versions de la teoria) «es pot produir per la repressió, la socialització, l'obligació mútua o el consens» (Tilly, 1984, p. 70). La teoria de la integració social es va desenvolupar en la sociologia amb l'enfocament estructural-funcional. L'anàlisi de la paraula *disfuncional* ens situa a la pista del conflicte social. Avui dia els seus postulats són qüestionats i superats des de diversos angles d'anàlisi. Recentment, els corrents del nou institucionalisme (Powell i Di Maggio) defineixen les organitzacions socials en termes de productores i comunicadores (d'imatges i de discursos, principalment), en competència amb les altres organitzacions, amb les empreses i amb les administracions.

Enfront de les teories ocupades a dividir les accions en institucionals i no-institucionals, avui «es considera l'acció col·lectiva com un mode legítim de participació i d'accés a la política» (Gamson, Mac Adam). En opinió de Melucci, els nous moviments socials parteixen d'una estructura organitzativa original, marcada pel rebuig dels partits polítics i els sindicats en profit d'organitzacions descentralitzades, a petita escala, antijeràrquiques, que permeten l'acció directa. Per a d'altres autors, com Eder, els moviments socials són un element clau del nou sistema institucional emergent (ordre postcorporativista).

1. La ritualització de la mobilització

Pel que fa als processos de canvi social accelerat, i sense menysprear el paper de les elits, gran part de la discussió està centrada a atribuir una major o menor capacitat de transformació als actors socials o institucions. Per als corrents neoinstitucionalistes (Powell i Di Maggio), «les institucions modelen la vida social molt més que els moviments socials; la participació dels moviments en la reorganització del sistema institucional a les societats modernes mostra com les institucions transformen els moviments socials» (Eder, 1998, p. 338). Com si es tractés d'una lluita, les perspectives construccionistes (Gamson, Hunt i Benford, Snow, Laraña, Gusfield, etc.) comparteixen també la posició hegemònica del discurs i, per tant, la importància d'institucions i mitjans de comunicació dins el marc (*frame*) cultural del conflicte.

Segons el meu parer, quan parlem dels moviments socials, els processos d'institucionalització tenen dos vectors. Per un costat, les

institucions tradicionals persisteixen, es regeneren i adquireixen credibilitat gràcies a la institucionalització de les noves organitzacions socials (apropiació de discursos i estils, cooptació de líders,² rutinització, interpretació de demandes, etc.). Això s'assoleix a través de la burocratització, la professionalització i la *governamentalització* de les estructures d'aquests col·lectius, i també mitjançant la consideració de l'associacionisme com a substitut del grup primari (la família),³ la *capellanització* del voluntariat (fe, resignació i compromís de salvació) i la *tribalització* i segmentació del conflicte. Formen els camps *pluriorganitzatius* i per això construeixen significats (Klandermans, 1994, p. 206). Tot això comporta la declaració d'aquestes organitzacions com d'interès públic i el reconeixement d'unes, a la vegada que s'ignora i es veta d'altres. Això manté les institucions formals i comporta —segons els casos— la supervivència o la fi de les noves organitzacions. L'origen del finançament marca i explica clarament les relacions de dependència que s'estableixen.⁴ Igualment, aquesta porositat fa que, inevitablement, els moviments siguin també creadors de noves institucions, de nous valors i de noves realitats (Raschke). A tall de resum, podem afirmar que algunes institucions moren (per la seva incapacitat de regeneració), d'altres es mantenen (atesa la seva capacitat de transformació) i d'altres neixen (es fan necessàries). Sens dubte els símbols i els discursos⁵ són un element central per entendre l'anomenada institucionalització dels mo-

2. Aquesta cooptació ha estat especialment gran en organitzacions del moviment feminista i del moviment ecològic. Els estudis de Tomás Alberich (1993) mostren també la seva importància numèrica en el moviment veïnal o ciutadà. Jaime Pastor al·ludeix també a la cooptació dels discursos.

3. L'augment de la participació de l'individu en associacions voluntàries podria explicar-se també —i així ho creu Georg Simmel (1995)— per la necessitat de cobrir i substituir els factors emotius i afectius que temps enrere es rebien de la institució familiar. Per la seva part, Oberschall (1993) considera que aquesta pertinença mostra una faceta integradora realitzada per persones no conflictives.

4. Algunes dades: 15 de les 38 fundacions del PSOE van rebre durant el període 1982-1987 més de 14.000 milions de pessetes. El 1995, la Coordinadora Estatal d'ONG va ingressar 32.577 milions de pessetes (un 56 % de fonts públiques i un 44 % d'origen privat).

5. Així, per exemple, els termes d'anàlisi varien considerablement si parlem del moviment ecologista, del mediambiental o del conservacionista, i al final apareixen lemes tan agosarats com el «nuclear hoy, solar mañana» (del Fórum Atómico Español). Igualment, molts confonen organitzacions amb noms similars però estratègies clarament diferents, com per exemple ADENA o AEDENAT. Aquestes característiques no casuals de competència, infiltració o confusió són comunes en altres moviments, com per exemple en el moviment de solidaritat amb l'entrada d'institucions religioses, organismes oficials i esponsoritzacions consentides o imposades de caràcter públic o privat. La campanya 0,7 % d'una coneguda marca de cigarretes és l'últim exemple d'absorció de discurs.

viments socials, però en aquesta investigació ens centrarem en l'acció dels moviments socials i en la ritualització de les seves formes expressives de protesta.

2. Mobilització ciutadana, un exemple per a l'estudi

Ja hem apuntat que una de les formes o recursos participatius més utilitzats pels moviments socials o ciutadans és la mobilització en forma de manifestació.

Per interpretar la dimensió d'aquesta pràctica, només cal dir que cada any es produeixen a tot l'Estat entre 9.000 i 12.000 manifestacions.⁶ En referència al nombre de manifestants, entre dos i sis milions de persones secunden anualment aquesta pràctica.⁷ Aquesta forma de reunió col·lectiva ha adquirit les dimensions convencionals (simbòliques i reals) suficients per ésser tingudes en compte també com un indicador de cultura política. D'alguna manera, i com diu Merton, «les evasions de les regles institucionals s'institucionalitzen elles mateixes» (Merton, 1982) quan són adoptades per un nombre substancial de gent.

Mitjançant l'estudi d'aquesta forma d'acció col·lectiva es poden obtenir nous elements d'anàlisi per conèixer, per exemple, com aquests moviments —i les seves campanyes i organitzacions— apareixen, romanen i desapareixen davant l'opinió pública.

En els tres últims congressos de la Federació Espanyola de Sociologia celebrats a Madrid (1992), Granada (1995) i A Coruña (1998) vaig exposar de forma detallada una metodologia concreta per a l'estudi de la protesta i una part dels resultats obtinguts.⁸ Es tracta d'un mètode d'anàlisi empíric que intenta quantificar la preponderància d'uns moviments socials o d'uns altres en un període de temps determinat.

Les dades són obtingudes de l'aplicació estadística de les variables analitzades a cada unitat d'observació (manifestacions⁹) que

6. Segons el Ministeri de l'Interior, el 1989 es van celebrar 8.880 manifestacions a tot el territori espanyol. En els anys següents les dades són: 9.460 (1990), 11.815 (1991) i 9.686 (1992).

7. Segons les fonts oficials, en les 11.550 manifestacions de l'any 1995 van sortir al carrer a tot l'Estat un total de 3.606.171 persones. Segons un estudi d'elaboració pròpia, la dada estimativa de manifestants podria fins i tot duplicar-se.

8. Continuació de les dades exposades a Adell (1989).

9. Les variables analitzades a l'estudi (en fase avançada) són les següents: 1. Número de registre. 2. Treball de camp. 3. Tipus de mobilització. 3.1. Fases de l'acte. 4. Data.

integren una mostra estudiada de 5.130 mobilitzacions celebrades a Madrid entre els anys 1975 i 1996, ambdós inclosos. Generalment, el recurs a la mobilització en forma de manifestació es produeix després d'esgotar altres tipus de camins negociadors, i en la majoria dels casos es combina amb altres formes de participació i de pressió, com la recollida de firmes i el lliurament de peticions, denúncies, assemblees, mitings, boicots, aturades, vagues, referèndums, etc.

A l'estudi es combina l'observació directa amb la consulta de les fonts documentals. La mostra recull informació sobre l'organització, el desenvolupament i la repercussió de les manifestacions. El treball de camp i la consulta i contrastació de fonts primàries i secundàries serveixen per a la localització i ulterior codificació i descripció de les unitats d'observació (dades agregades).

Segons la meua opinió, les aplicacions d'aquest treball permeten intentar «descriure, explicar i comprendre» (Elizalde) les demandes dels moviments socials i els processos sociopolítics d'acció col·lectiva que desencadenen. La dimensió espacial (Madrid-capital, 21 districtes) i el context cronològic (22 anys) permeten, a més, analitzar els canvis des de la seva específica dimensió local i el seu context sociopolític (transició política a la democràcia).

Una de les línies d'investigació exposades consisteix precisament a estudiar el grau de ritualització o de convencionalitat dels conflictes i la seva repercussió en la *simpatia* o l'*antipatia* que susciten en l'opinió pública. Permet també observar quins són els escenaris simbòlics del conflicte, la capitalització dels èxits i els fracassos per part dels poders i organitzacions, els nexes o conjunts d'acció entre els *nous* i els *vells* moviments socials, els canvis en el repertori de l'acció col·lectiva, etc. En definitiva, l'objectiu seria desxifrar un fenomen al meu parer central en l'estudi dels processos del conflicte i del canvi social.

Així, per exemple, la relació nombre de convocatòries/nombre de mobilitzats és sens dubte la més interessant, ja que ens mostra un cert equilibri de la pressió al carrer. Això pot ser un indicador del grau d'estabilitat democràtica i de maduresa per part de les organitzacions sociopolítiques. Tot això ens fa suposar que, quan un sector

5. Hora d'inici. 6. Duració. 7. Legalitat. 8. Organitzacions convocants. 9. Sector polític o moviment social que convoca. 9.1. Sectors polítics. 9.2. Moviments socials. 10. Organitzacions que hi donen suport. 11. Sector polític o moviment social de suport. 12. Motiu de la convocatòria. 13. Tema clau. 14. Lloc o itinerari. 15. Codi de districte, localitat, comunitat autònoma i país. 16. Dades d'assistència segons fonts. 17. Dades mitjanes d'assistència segons estudi. 18. Ambient o successos. 19. Informe qualitatiu.

polític o un moviment social es mobilitza, és, en gran mesura, restant l'espai polític i social (almenys el ressò i el protagonisme) a altres partits, sindicats o col·lectius.

Per tant, la pluralitat de les organitzacions polítiques o socials (exclusiva dels sistemes democràtics) determina, al mateix temps, una diversificació del protagonisme del carrer en establir-se un criteri de temes o prioritats reivindicatives que eclipsen davant l'opinió pública altres conflictes menors. Els mitjans de comunicació incideixen en els processos i determinen aquestes prioritats informatives. La polarització queda així segmentada i el conflicte esdevé crònic i quotidià. En multiplicar-se el nombre d'actors que intervenen (i que estan en competència), el conflicte en el seu conjunt queda debilitat i comporta un alt cost (temps-diners-expectatives) per a les persones i organitzacions per fer-se escoltar.

Per interpretar els processos d'institucionalització democràtica registrats en els últims vint-i-cinc anys, en l'àmbit de l'acció col·lectiva (moviments socials, mobilització, etc.), em referiré a alguns elements il·lustratius, com són la despol·lització de la mobilització, l'ampliació del repertori de l'acció i el pas de la repressió a la tolerància.

2.1. La despol·lització de la mobilització

Segons l'anomenada «tesi de la desmobilització», com més avança un procés de transició política democràtica més es produeix una constant desmobilització (menys manifestacions, menys assistents). Ja el 1984, Marina Subirats observa aquest fenomen i el defineix com un signe de normalitat democràtica, i paral·lelament constata que «existeix, per tant, una desvinculació creixent entre institucions i formacions polítiques. Per un costat, com a actors de la reconstrucció de la societat, i el conjunt dels ciutadans, receptors més o menys crítics. Es tracta, aparentment, d'un signe de «normalitat democràtica» que sembla produir-se prematurament» (Subirats, 1984, p. 25). Atribueix el fenomen a l'augment de l'atur i a la inseguretat ciutadana.

A l'Estat espanyol, sí que és cert que en nombres absoluts, la dada total de mobilitzats/any disminueix considerablement (llevat de l'any 1997). Superada la polarització i l'alta politització existent a l'inici de tot procés de transició, es produeixen canvis en el repertori de l'acció col·lectiva i s'amplia el ventall de formes d'expressió i els camins participatius. Contràriament, el nombre de manifestacions augmenta considerablement any rere any. Això és degut principal-

ment a la major permissivitat de la legislació de reunió i manifestació des del 1977 i sobretot des del 1983. Així, l'augment de llibertats incideix en l'augment pràctic del nombre d'associacions i també en l'augment de reunions. Menys manifestants, però moltes més manifestacions. En augmentar les condicions de legalitat, augmenta el nombre d'organitzacions del teixit associatiu disposades a la mobilització. Així mateix, apareixen nous temes per part dels nous moviments socials. Tot això fa augmentar el nombre de convocatòries. Aquesta última tendència també es comprova en altres democràcies consolidades.

Si durant l'etapa de govern d'Arias Navarro la pressió estrictament política es produïa a raó d'1 de cada 4 mobilitzacions (mobilitzant el 63 % del total de participants), durant l'etapa PSOE les convocatòries d'aquestes característiques es redueixen al 8,2 % obtenint el 34,2 % d'assistents. Per la seva part, els moviments socials, sobretot el sindical, porten la iniciativa en un 74 % de les convocatòries (a la primera etapa) i augmenta en més de divuit punts el seu protagonisme en l'última etapa. Quant al suport mobilitzador, el seu protagonisme es duplica en el mateix espai temporal. L'única excepció a les tendències s'observa en el percentatge d'assistents durant l'etapa Calvo Sotelo. Té la seva explicació: al cap de dos dies de l'inici del seu mandat es va celebrar la macromanifestació per les llibertats i contra el colpisme, comptabilitzada com a mobilització unitària convocada pels principals partits polítics (AP-UCD-PSOE-PCE), i que va rebre el suport social de gairebé tota la ciutadania. A més a més, en aquesta segona etapa UCD hi va haver, en general, nivells de baixa mobilització, en un gest generalitzat de moderació davant les recents incerteses.

Als quadres 1 (convocatòries) i 2 (participants) es pot observar com el pes de la pressió política al carrer disminueix, al mateix temps que es consolida el sistema polític parlamentari; davant d'això, la pressió social augmenta, ja que es generen nous problemes i es plantegen noves fites de difícil atenció per part de les maquinàries dels grans partits parlamentaris.

Quadre 1. Percentatge total de mobilitzacions segons els grups convocants

Actors	ETAPA			
	Arias	Suárez	Calvo Sotelo	González
Partits polítics	26	21,8	18,4	8,2
Moviments socials	74	78,2	81,6	91,8
Total (%)	100	100	100	100
Nombre (milers)	123	660	109	4.213

Quadre 2. Percentatge total de participants a les convocatòries

Actors	ETAPA			
	Arias	Suárez	Calvo Sotelo	González
Partits polítics	63	36,8	81	34,2
Moviments socials	37	63,2	19	65,8
Total (%)	100	100	100	100
Nombre (milers)	489	5.025	2.935	10.385

Amb la consolidació de la democràcia, els moviments socials tenen major presència, protagonisme i pluralitat (1982-1997), en detriment dels antagonismes ideològics (1975-1981). Es passa del macroconflicte (lluïta de classes) a la constel·lació dels microconflictes (interessos enfrontats). Davant la desmobilització esperada a mesura que la transició avança (progressiva satisfacció de les demandes, democràcia representativa, cansament, etc.), apareix una tendència remobilitzadora per part de les organitzacions (anteriors, reconvertides i noves). A Catalunya i al País Basc la mobilització de caràcter nacionalista manté cotes importants de participació, encara que amb una contínua transformació de les seves bases i del seu grau de radicalitat.

Considerant els actors de la mobilització, del cas espanyol aprenem que l'excessiva politització dels conflictes és típica dels períodes de transició política. A grans trets, es produeix un procés d'institucionalització de la protesta política acompanyat paradoxalment d'un augment de les pràctiques de participació social en ser aquestes reconegudes com un dret (article 21 de la Constitució) i normalitzar-se gràcies al seu ús com una forma legítima d'expressió. Certament, les elits van dirigir i fins i tot van allunyar la ciutadania de gran part del debat polític del moment. Seria, per tant, un miratge atribuir el pes del canvi polític durant la transició espanyola (1975-1981) exclusivament a les mobilitzacions de massa, però no per això se n'ha de menysprear la importància.¹⁰

De la mateixa manera, no tota l'acció col·lectiva es va reduir a la convocatòria de manifestacions, ja que moltes ni van arribar a celebrar-se, a causa de repetides i expressives desautoritzacions. En molts moments de la transició, la vaga, l'assemblea, el míting, el recital, el

10. Segons el CIS (Centro de Investigaciones Sociológicas), a la pregunta: «¿Cree Ud. que Suárez tomó la decisión de establecer la democracia por sí mismo y porque quiso, o porque las fuerzas políticas y la presión en la calle le obligaron a ello?», un 13 % va contestar que va prendre la decisió «por si mismo y porque quiso» davant un 55 % que va opinar que va ser «porque las fuerzas políticas y la presión de la calle le obligaron a ello». Un 32 % «Ns/nc». Font: CIS, Colección «Estudios y Encuestas», núm. 3 (E. 1495, novembre 1985).

seguici de dol o les simples *insubordinacions* van simbolitzar millor la protesta. Com afirma Paloma Aguilar, «el conjunt d'accions col·lectives, impulsades per diversos grups, recull un ampli ventall de possibilitats que, en no pocs casos, eren fruit de la necessitat d'esquivar la legislació repressiva encara vigent» (Aguilar, 1997, p. 346). Vegem ara l'ampliació i la versatilitat de l'acció.

2.2. L'ampliació del repertori de l'acció

Òbviament, no totes les organitzacions s'expressen al carrer, encara que tot moviment social té, per definició, un ample nombre de col·lectius que amb major o menor assiduïtat recorren a aquestes accions. «L'acte irreductible que subjau en tots els moviments socials i revolucions és l'*acció col·lectiva contenciosa*. L'acció col·lectiva adopta moltes formes: pot ser breu o suportada, institucionalitzada o disruptiva, monòtona o dramàtica» (Tarrow, 1997, p. 19).

Diversos autors han ressaltat elements d'institucionalització en la protesta. Així per exemple, segons Sidney Tarrow, «el míting públic amb què habitualment finalitza una marxa començava quan la multitud arribava a la seva destinació, presentava la seva petició o atacava els seus enemics. Avui és més probable que la marxa acabi amb discursos i música rock» (Tarrow, 1997, p. 190). «Els estats constitucionals han arribat a acceptar les manifestacions com una pràctica normal i fins i tot avantatjosa (...) que s'ha convertit en la principal expressió no electoral de la política civil moderna» (Tarrow, 1997, p. 189). A l'igual que la vaga, «les manifestacions van començar també com a accions disruptives que posteriorment es van institucionalitzar» (Tarrow, 1997, p. 189). Piven i Cloward van més enllà i consideren que les manifestacions i les vagues han perdut part de la seva eficàcia. Aquest desgast, l'anomenen normalització. Però la normalització no implica necessàriament desmobilització i prova d'això són els índexs de participació juvenil. «El 1989 un 44 % dels més joves (de 18 a 25 anys) reconeix haver participat en vagues, un 40 % en manifestacions i un 37 % havia firmat peticions» (Morán i Benedicto, 1995, p. 88) Segons l'enquesta,¹¹

11. Enquesta E.1788, amb un nombre de 3.356 entrevistes. Això representa un lleu augment de la participació respecte a l'enquesta de l'any 1980 (E.1237), els resultats de la qual, per als mateixos grups d'edat, són: un 31 % van participar en vagues, un 41 % en manifestacions i un 39 % havia firmat peticions. Les dues enquestes es van realitzar després d'importants mobilitzacions, en les quals la joventut va tenir molta participació: moviment estudiantil (contra la política educativa del Govern el 1979-80 i el 1987-88, moviment sindical (contra la Ley del Empleo d'UCD el 1979 i el 14-D del 1988), moviment pacifista (objecció de consciència), etc.

en nivells educatius alts, la participació a manifestacions assoleix el 53 %. Les enquestes no reflecteixen l'augment de participació dels joves menors de divuit anys, que recentment apareixen molt actius en alguns moviments (estudiantil, nacionalista, autonòmic, pacifista), en campanyes de solidaritat convocades per ONG o en mobilitzacions contra el terrorisme (1997).

Als últims vint-i-cinc anys s'observen també canvis i *nous estils* en el repertori de l'acció. Manifestacions, concentracions, i mítings perviuen com a formes d'expressió clàssiques. Van quedant en desús els *salts*, xocs, encadenaments, desfilades, aturades, assemblees, els seguicis de dol, etc. Es mantenen encara vigents les xiulades, les tractorades, els tumults, les marxas, els festivals, les casseroles, les apagades, les presentacions de firmes, els boicots, les caravanes de vehicles, etc. Altres formes d'acció més usuals als últims anys són: cadenes humanes, assegudes, encartellades, peticions al Defensor del Poble, acusacions particulars, referents, ocupacions, escenificacions de paròdies, actes simbòlics, *carryng*, i, sobretot, acampades i marxas damunt vehicles.

José Barranco (1997, p. 76-91) considera que una altra forma de mesurar el grau d'institucionalització d'una convocatòria és atendre l'externalització formal dels suports que rep d'organitzacions i líders. Defineix quatre nivells: suport tradicional (partits polítics i sindicats, Església); suport no tradicional (coalició electoral de partits i organitzacions socials); suport informal (coparticipació de dirigents polítics a títol individual); sense cap suport. Aquest autor constata que un 53 % de les convocatòries ocorren sense cap suport institucional.¹²

Una de les característiques dels moviments socials és el fet que les seves estructures es reajusten, es dissolen o transformen el seu camp d'activitat; generalment, combinen formes clàssiques de mobilització (amb eficàcia ritualitzada i limitada) amb elements innovadors (originalitat, sorpresa i risc), ampliant així el repertori. En ocasions «les activitats de les organitzacions tendeixen a desmobilitzar la gent dels carrers cap a les sales de reunió» (Piven i Cloward, 1977, p. 12). Podríem afegir: i de les sales de reunions a les seves cases, i tornar a començar, talment un pas oscil·latori i pendular, de l'àmbit públic al privat i viceversa (Hirschman). «Les pràctiques i les formes organitzacionals dels moviments socials són institucionalitzades

12. Segons el seu estudi de mobilitzacions a Suïssa, un 29 % de les convocatòries reben suport tradicional, un 10 % informal, i un 8 % algun suport no tradicional (Barranco, 1997, p. 77). Entre les menys institucionalitzades destaca el moviment autònom urbà (contracultural), que rep suport institucional a tan sols una de cada deu manifestacions. Les que més suport reben són les mobilitzacions de solidaritat.

com a pràctiques discursives» (Eder, 1998, p. 352). A causa de la institucionalització, algunes organitzacions entren en un cul-de-sac per la falta d'estratègies pròpies.

2.3. El pas de la repressió a la tolerància

Si bé la major part de les manifestacions discorren en un ambient pacífic, part de la ciutadania continua identificant l'augment de la mobilització amb situacions de desordre i de violència. En no poques ocasions, policies i manifestants ritualitzen de forma pertinaç la presa i defensa d'un espai físic. «Així, doncs, la disputa entre poble i FOP és la lluita per l'ocupació d'un espai? No, és el combat per tot el que això significa, que no és res més que el poder» (Zorrilla, 1976, p. 117).

Malgrat que es tracta d'un fenomen quantitativament minoritari i tot i no disposar de les dades oficials necessàries per avaluar amb exactitud l'amplitud de la violència en les mobilitzacions, intentarem obtenir elements comparatius per a l'argumentació següent. Atesa la seva complexitat, no ens referirem aquí a les causes, a la procedència dels manifestants o a la forma expressiva d'aquestes violències. Encara que generalment provenen dels manifestants, en d'altres casos es tracta de repressió policial. En democràcia, la repressió constitueix una acció delicada. Comporta decisions enèrgiques, com l'ús de la força, la qual, si s'utilitza desproporcionadament, pot agreujar el desordre en lloc d'aturar-lo, suprimir la llibertat en lloc de defensar-la. Això mereixeria una anàlisi específica.

Segons el nostre estudi 1975/19950, centrat a Madrid, un 78 % de les reunions se celebren en un ambient més o menys tranquil (pacífic o festiu). Es produeix algun tipus d'incident en el 20 % de les manifestacions i en només un 2 % les violències són de gravetat. S'ha considerat manifestacions amb incidents aquelles en què es produeixen transgressions individuals o grupals de la legalitat vigent per part de manifestants o policies, o esdeveniments inesperats, agressions entre manifestants, corregudes, càrregues repressives, algun ferit lleu, destrosses, algun detingut o circumstàncies que alteren la normalitat d'un acte. En canvi, tenen la consideració de violentes aquelles en què els incidents són de més envergadura (diversos ferits o algun mort, agressions amb armes o vandalisme per part dels manifestants, quantioses destrosses, excessos policíacs, etc.).

La participació intencionada en incidents sol ser de caràcter individual o minoritari. No obstant això, la tensió i el risc físic pot estendre's a tots els assistents, i fins i tot als transeünts. Com més gran és

el nombre d'assistents a la mobilització més difícil és que la tensió augmenti o degeneri de forma col·lectiva. En aquest context, moltes incidències o violències poden passar desapercibudes per la major part dels assistents.

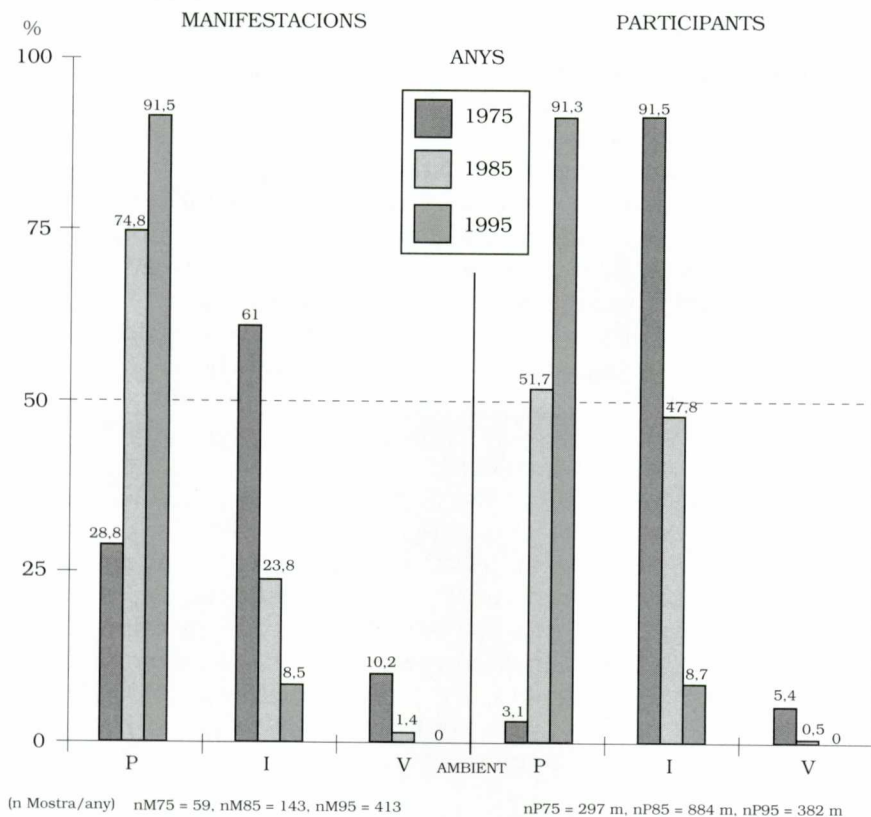
Òbviament, en un període de temps tan dilatat com l'estudiat aquí, l'ambient de la protesta ha variat. Per no allargar-nos i poder oferir una visió de la ritualització del conflicte per part dels actors que hi intervenen, al gràfic 1 resumim les diferències que es produeixen en vint anys aportant dades de 1975, 1985 i 1995. Per cada any, s'indiquen els percentatges de les mobilitzacions (M) de la mostra considerada aquí com a pacífiques, amb incidents o amb violència. També s'ofereixen els percentatges de les persones que hi van participar o assistir (P) (actives, avisades, perplexes, sense saber-ho, etc.) respecte al total de manifestacions.

S'observa un alt grau d'incidents i de violències en la majoria de les convocatòries de l'any 1975 i el cost físic que van sofrir els assistents (tensió, indignació, lluita, repressió, detencions, il·legalitat, ferits, talls de trànsit il·legals, etc.). Les dades es redueixen clarament deu anys després (tolerància, legalitat, conflicte, crispació, etc.) i tenen nivells més normalitzats el 1995.

Els *esclats de masses* són disgregacions sobtades de tota la massa o d'una part. A vegades una forta tensió (entre manifestants, transeünts i policies) no degenera en un incident, mentre que en altres ocasions desemboca en cops amb violència de magnitud imprevisible.

Moltes violències es presenten imparables després d'un detonant inesperat. «L'incident imprevisit no és res més que el mecanisme que permet passar d'una situació de violència latent a una situació de violència explícita» (Zorrilla, 1976, p. 162). En la majoria dels casos, l'esclat de la massa implica l'existència de successos o incidents que desemboquen en forma de salts (disgregacions i reagrupaments sobtats) en què es produeixen diversos tipus de violència. «En l'atmosfera exaltada i a l'escalf de la massa, els dubitatius comencen a creure, els indecisos es tornen resolutius i els moderats, extremistes» (Moscovici, 1981, p. 155). Aquest pas a l'acció per part dels individus en massa ha estat analitzat per Mark Granovetter quan es refereix als *llindars de revolta* (Granovetter, 1990), i assenyala l'existència en l'individu d'un component quasi-mecànic d'una simplicitat extraordinària. Es pregunta com es forma un comportament col·lectiu en una població d'individus racionals/irracionalis en què cada un s'enfronta a una elecció binària: per exemple, unir-se o no a un motí, creure o no en una innovació, un rumor, una opinió, una fugida davant el perill, etc. La distància entre l'ordre i el desordre es redueix al mínim.

Gràfic 1
Ambient de la mobilització
 (amb percentatges, segons total/any)

Aquest llindar de revolta, que impedeix que la massa es quedi en un punt mitjà i ambigu entre l'àmbit pacífic i el violent i arrossega les masses cap a un extrem o un altre, és corrent en moltes protestes. En algunes ocasions, una comunitat pot considerar la violència legítima. «Recolzant-se en historiadors» (Rudé, 1964; Shorter i Tilly, 1986), «Gurr mostra que la legitimació de la violència en una societat determinada és més probable si aquesta ha estat emprada anteriorment amb èxit» (Fillieule i Péchu, 1993, p. 60).

La violència al seu grau màxim pot produir un trist balanç, amb l'afegit de pèrdues de vides humanes. Tal com afirma Decoufflé, quan s'arriba a les barricades, «la universalitat del projecte revolucionari

arriba a la seva fi en el combat home contra home» (Decouflé, 1983, p. 86). El prefecte de la Policia de París durant els esdeveniments del Maig del 68 va afirmar: «A vegades la violència en les manifestacions és tan gran i passional que aquesta substitueix els desigs de matar» (Grimaud, 1977). La violència sobre béns materials no deixa de ser un mal menor, si fa minvar la violència física contra les persones. Avui aquest context es denomina *terrorisme de baixa intensitat*. La paradoxa és evident quan Grimaud declara més endavant de forma categòrica: «Penso realment que la violència és el preu que substitueix els desigs de matar per un costat i per l'altre».

La repressió pot generar, al mateix temps, una espiral de violències. Durant el franquisme, la repressió de les manifestacions (o les conseqüències dels esclats i les corregudes) va causar nombrosos detinguts, ferits i morts. Els processos de transició pacífica a la democràcia no exclouen etapes amb alts índexs de violència política.¹³ Els morts es converteixen en màrtirs (memòria col·lectiva vivent) de la lluita popular. En alguns casos, les víctimes són persones alienes al conflicte violent.

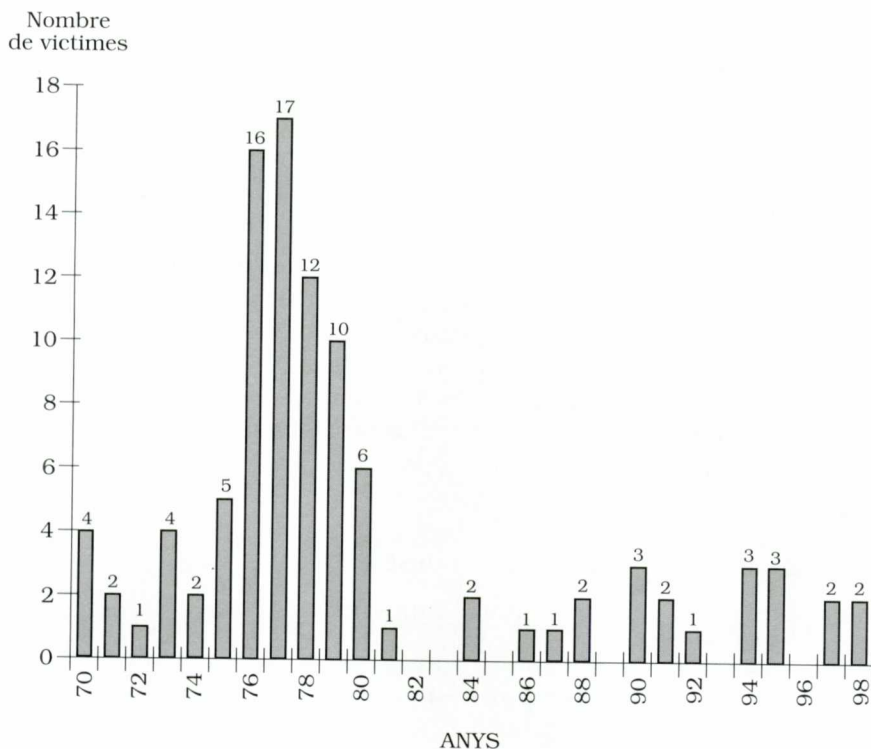
Les dades sobre morts en protestes al carrer són sempre delicades i polèmiques. Intentarem oferir-ne algunes, tot i que som conscients que el nombre real de morts podria ser sensiblement major (sobretot als anys setanta), però el rigor del present estudi obliga a la distinció entre els rumors i els fets contrastats, cosa que ens ha fet descartar múltiples casos apareguts en estadístiques més o menys interessades i partidistes. També influeixen els criteris utilitzats per la inclusió o no de determinats successos.¹⁴ En aquest còmput es té només en compte els morts entorn de l'acte manifestació (inici-desenvolupament-final). Es tracta de morts intencionades o accidentals, originades immediatament abans, durant o immediatament després de la manifestació.

Com veiem en el balanç del gràfic 2, durant el període 1970-1998 es comptabilitzen a Espanya 102 víctimes (90 homes i 12 dones).

13. Durant els últims trenta anys, la violència terrorista ha causat més d'un miler de morts, milers de ferits i prop d'un centenar de segrestats. La consolidació democràtica no ha comportat la seva desaparició. «El cas espanyol evidencia que, si bé l'absència de llibertats públiques i de mecanismes adequats de participació política pot contribuir a crear les condicions sota les quals resulta més probable l'aparició de terrorisme, la seva presència no sembla incidir de forma decisiva, almenys inicialment, en la reducció o desaparició de la violència terrorista preexistent» (Reinares, 1989, p. 614).

14. Així, per exemple, segons Alain Delale, durant els successos del Maig del 68 es produeixen a França 19 víctimes mortals (12 directes i 7 indirectes) (Delale i Ragache, 1978, p. 230). Si al seu estudi hi apliquéssim les condicions aquí utilitzades, la dada es reduiria a un total de 5. Els altres casos són successos exteriors al fenomen aquí estudiat: atemptats, baralles domèstiques, baralles en mitings electorals, etc.

Gràfic 2
Morts en manifestacions 1970-1998
(Estat/any)

Entre el 1970 i el 1979 es van produir 73 d'aquestes morts. En dos casos, els morts van ser membres de les forces d'ordre públic¹⁵ i la resta són manifestants o transeünts. Almenys 38 dels casos (anys 1970-1998) es van registrar al País Basc i Navarra, 12 a Catalunya i 10 a Madrid.

La majoria dels morts són deguts a ferides mortals causades per projectils d'arma de foc (en general procedents de les FOP o de les

15. Entre els morts es coneixen dos casos de víctimes de les FOP. El Primer de Maig de 1973, Juan Antonio Fernández, membre de la Brigada Político-Social, va ser apunyalat a Madrid per membres del FRAP (extrema esquerra). El 17 de maig de 1978, el subtinent de la Guàrdia Civil Juan Echeverri va ser apunyalat a Pamplona per manifestants nacionalistes, i va morir més tard.

FSE) o a impactes causats per pilotes de goma o pots de fum, utilitzats per les forces de seguretat.

Als anys vuitanta, alguns conflictes sindicals excessivament prolongats van desembocar també en una radicalització crispada i violenta dels col·lectius d'afectats.¹⁶ Això s'esdevé quan els actors detecten la seva pròpia incapacitat per realitzar o aconseguir els seus objectius a curt termini o se senten impotents per influir en els centres de decisió. Al gràfic s'observa que a mesura que avança la transició i la consolidació democràtica els índexs de violència davallen. Als anys noranta, les víctimes mortals es deuen principalment a l'atropellament per vehicles privats o policials, atacs de cor i col·lisions amb barricades.

Podem afirmar, per tant, que, a mesura que passen els anys, el comportament de policies i manifestants es ritualitza amb una clara tendència a la moderació i al descens de la violència sobre béns i persones. Tot això ratifica la constatació de Piven i Cloward (1977) que la progressiva institucionalització dels actors socials pot fer disminuir la radicalització de la protesta. La persistència de la violència al País Basc mereixeria una anàlisi a part.¹⁷

3. Autonomia i espontaneïtat induïda

Jean Meynaud (1978) distingeix entre tres tipus de participació: autònoma, organitzada i institucional. En els apartats anteriors hem parlat de la participació organitzada i de la seva tendència a la institucionalització en augmentar la legitimitat social d'organitzacions i produir-se un cert reconeixement d'aquestes per part dels poders (*etapa institucional* en Blumer). Al mateix temps s'intenta institucionalitzar encara més la participació organitzada i reglar l'autonomia individual. La Prestació Social Substitutòria o la Llei del voluntariat són dos exemples d'aquest intent de canalitzar la participació cap a les institucions i alhora garantir part d'aquest cabal assistencial o

16. En el període 1983-1987 es produeix l'anomenada reconversió industrial (naval, metall, minera, etc.). La prolongació de la incertesa laboral i la combativitat tradicional d'aquests sectors obrers van derivar en diversos incidents violents.

17. Als últims anys, al País Basc es produeix un augment de les amenaces a persones i destrosses de béns públics i privats en accions de Kalea Borroka (lluita al carrer). Segons el Govern basc, el 1996 el nombre d'«incidents i sabotatges» arriba als 1.274 casos, amb un increment del 43 % respecte al 1995. Contràriament, també és significatiu que el 23,9 % dels bascos consideren que la mobilització ciutadana per la pau («espíritu de Ermua») va ser la principal causa que va influir en la decisió de treva d'ETA (CIS, octubre 1998).

solidari. De tota manera hem constatat que les característiques de la participació individual també han canviat.

No podem ignorar que l'augment del nombre d'assistents a convocatòries d'un moviment determinat respon no solament a l'assistència dels militants, simpatitzants i incondicionals sinó que a aquests s'hi sumen altres suports, més o menys habituals, que arriben de la desmobilització d'altres sectors o moviments afins. Queda per quantificar la cada vegada més estesa *multiparticipació*, consistent en el *compromís* simultani amb diverses organitzacions o en el «papallonejar» (Maffesoli) voluntarista del voluntariat entre diverses organitzacions. Això incideix en una participació breu, dèbil i espasmòdica: allò que F. Riva ha anomenat la «participació indiferenciada», sense obediència a una organització. Tot això s'observa en comprovar que existeix un sistema de *vasos comunicants* entre moviments socials que actua com a *log-rolling* o processos d'intercanvi i d'equilibri entre grups. N. J. Smelser parlava també de l'existència d'un equilibri autoregulator del sistema, caracteritzat per la renovació i el cansament dels nous i vells compromisos i pels girs conservadors o progressistes de l'escala de valors que incidirien també en els temes i en les formes d'expressió.

Diversos autors han ressaltat el context en què la falta de credibilitat de les institucions genera anomia (Durkheim), alienació (Marx) o racionalització i desencantament (Weber).¹⁸ En opinió d'U. Beck (1993, p. 39), «la societat industrial ha produït una “democràcia a mitges”». L'actual *big-bang* de les ONG (Kaltenbach, 1995) seria un intent de solucionar el dèficit democràtic. Per a alguns grups, la institucionalització és un fi en si mateix, però per a d'altres, no, i en aquest moment molts comencen a ressaltar la resistència a caure en la dinàmica institucional, marcant repetidament la seva posició antisistema (*outsiders*), la seva negació a la cooperació i la insubmissió a aquest joc d'absorció. La marcada separació entre ordre i desordre —cada vegada més ambigua— ens porta, en l'àmbit polític, al presupòsit de la legitimitat o la il·legitimitat. Els mitjans de comunicació, la cultura (música o esport) i l'oci assenyalen els nous escenaris de la protesta. Es fa cada vegada més difícil distingir la mobilització sociopolítica d'altres *mogudes* socials de caràcter juvenil i contracultural; això obliga a qüestionar els plantejaments de la teoria de la desmobilització i a aprofundir en els indicadors que mostren una

18. Així, per exemple, l'anomenada *societat del risc* seria un producte del canvi social institucional i el risc seria l'efecte visible de la desinstitucionalització en curs (Gil Calvo, 1998, p. 1) «en què les institucions s'han deslegitimats fins a tal punt que no són capaces de fixar i regular conductes institucionalitzades» (Gil Calvo, 1998, p. 4).

tendència a una remobilització. Pere-Oriol Costa observa que «als últims anys, dintre de les societats urbanes avançades, s'ha anat establint una dialèctica constant en el camp de la diversió i, en general, en el de la vida associativa entre l'àmbit institucional i l'àmbit espontani, entre els marcs oficials i els successos improvisats» (Costa, Pérez, Tropea, 1996, p. 46). També constata que en alguns sectors juvenils s'ha anat imposant «un front fragmentat de resistència i pràctiques alternatives. Una disponibilitat al contacte i a la sensació compartida que utilitza tots els canals que s'ofereixen, o que és capaç d'inventar-se, apropiant-se en ocasions propícies d'actes esportius, concerts musicals o fins i tot manifestacions polítiques, on l'acció i l'aldarull semblen importar molt més que els aspectes de reivindicació ideològica» (Costa, Pérez, Tropea, 1996, p. 46).

Melucci ens recorda que l'acció col·lectiva inclou també totes les conductes que trenquen les normes institucionalitzades en els rols socials, que desborden les regles del sistema polític i/o que ataquen l'estructura de relacions de classe en una societat. Conductes que denuncien la tendència gradual a l'autoritarisme (repressió preventiva i coercitiva). Són grups que se situen a l'ala radical dels moviments socials (comitès d'empresa, sindicats minoritaris, imsubmisos, «okupes», estudiants, etc.). Per a aquests col·lectius, les institucions no han tingut mai o han deixat de tenir credibilitat. Amb els seus nous valors i la crítica al pensament únic (unidimensional i fragmentari, segons E. Morin) i la versió políticament correcta, qüestionen el funcionament del sistema. Els discursos de les organitzacions mostren la distància entre el possibilisme (realisme) i el radicalisme (utopia).

A l'antitesi d'aquesta tendència hi hauria l'encara recent, massiva i pacífica rebel·lió blanca contra el terrorisme (juliol de 1997), que ens serveix com a exemple d'*espontaneïtat induïda* a través de la combinació conjuntural dels ressorts estatals abocats a *mobilitzar tothom* i una improvisada autoorganització social. Gaudeixen d'una massiva cobertura informativa (facilitació: prèvia, durant i posterior) per part dels *media* i obtenen el suport massiu de la ciutadania. Són convocades amb urgència per la suma de tots els partits parlamentaris, els sindicats majoritaris i una llarga llista de col·lectius socials encapçalada per dirigents polítics i càrrecs institucionals (alcaldes, presidents autonòmics i de parlaments, etc.). Són, en definitiva, mobilitzacions d'adhesió al sistema i es produeixen en moments clau (23-F, terrorisme, etc.). Atesa la seva excepcionalitat, hi assisteixen gran part de persones que a les enquestes afirmen no assistir mai o quasi mai a manifestacions. Amb aquestes davalla la por col·lectiva (pànic mut, segons Baschwitz) i es reforcen les institucions. La utilit-

zació de la mobilització institucional o unitària com a instrument excepcional de cohesió social en un règim amb llibertats democràtiques es tradueix principalment en la massiva adhesió al sistema i a les institucions davant els atacs d'enemics interns com el colpisme i el terrorisme. Aquests cerimonials col·lectius de cohesió es converteixen en fites, i és per això que romanen durant molt de temps en la memòria històrica d'una comunitat.

Acabarem recordant que els moviments socials pateixen un procés accelerat d'institucionalització, adquirint reconeixement social i legitimació política a través de la ritualització de les seves expressions. D'aquesta manera les velles institucions es mantenen sense transformar-se. Malgrat això, en aquest procés existeixen distorsions entre l'autonomia i la dependència. Aquests últims exemples ens mostren l'amplitud del fenomen participatiu i les tendències i les limitacions de la institucionalització del conflicte. Per tant, les sortides del malestar social estan obertes.

Bibliografia

- ADELL, Ramon (1989). *La transición política en la calle. Manifestaciones de grupos y masas en Madrid (1975-1987)*. Madrid. (Tesis Doctorales Universidad Complutense, núm. 283).
- (1992). «El estudio de los movimientos sociales a través de sus manifestaciones». Madrid. [Ponència IV Congrés FES].
- (1994). «Movimientos sociales y contexto político». *Leviatán*, [Madrid], núm. 56, p.113-130.
- (1995). «Ciclos de movilización y acción colectiva». Granada [Ponència V Congrés FES].
- (1998). «El estudio de la movilización, como indicador de participación sociopolítica: parámetros analíticos y significado». La Corunya. [Ponència VI Congrés FES].
- AGANZO, Andrés (1992). «Solidaridad y asociacionismo: una respuesta creativa al mundo rural». A: *Documentación Social* [Madrid: Càritas Española], núm. 87: *El futuro del mundo rural*, p. 99-114.
- AGUILAR, Paloma (1997). «La amnesia y la memoria: las movilizaciones por la amnistía en la transición democrática». A: PÉREZ LEDESMA, M.; CRUZ, R. *Cultura y movilización en la España contemporánea*. Madrid: Alianza Editorial (Alianza Universidad), cap. 11.
- ALBERICH, Tomás (1993). «La crisis de los movimientos sociales y el asociacionismo de los años noventa». *Documentación Social* [Madrid: Càritas], núm. 90.
-

- BARRANCO, José (1997). *Au-delà des slogans. La manifestation politique en Suisse de 1965 à 1994*. Ginebra: Universitat de Ginebra (Études et recherches, núm. 36).
- BECK, Ulrich (1993). «De la sociedad industrial a la sociedad de riesgo». *Revista de Occidente* [Madrid], núm. 150.
- COSTA, Pere-Oriol; PÉREZ TORNERO, José Manuel; TROPEA, Fabio (1996). *Tribus urbanas*. Barcelona: Paidós.
- DECOUFLÉ, André-Clément (1983). *Sociologie des révolutions*. París: PUF (Que sais-je?, núm. 1298). [1a ed., 1968].
- DELALE, Alain; RAGACHE, Gilles (1978). *La France de 68*. París: Seuil.
- EDER, Klaus (1998). «La institucionalización de la acción colectiva. ¿Hacia una nueva problemática teórica en el análisis de los movimientos sociales». A: IBARRA, P; TEJERINA, B. (eds.). *Los movimientos sociales. Transformaciones políticas y cambio cultural*. Madrid: Trotta, p. 337-360.
- FILLIEULE, Olivier; PÉCHU, Cécile (1993). *Lutter ensemble: Les théories de l'action collective*. París: L'Harmattan.
- GIL CALVO, Enrique (1998). «Desinstitucionalización». La Coruña. [Ponència VI Congrés FES].
- GRANOVETTER, Mark (1990). «Modelos de umbral de conducta colectiva». *Zona Abierta* [Madrid], núm. 54-55, p.137-166.
- GRIMAUD, Maurice (1977). *En Mai fais ce qu'il te plaît*. París: Pascal Vercken.
- KALTENBACH, Pierre (1995). *Associations lucratives sans but*. París: Denoël.
- KLANDERMANS, Bert (1994). «La construcción social de la protesta y los campos pluriorganizados». A: LARAÑA, E.; GUSFIELD, J. *Los nuevos movimientos sociales*. Madrid: CIS, p. 183-220.
- KURAN, Timur (1997). «Ahora o nunca: El elemento de sorpresa en la revolución de Europa Oriental de 1989». *Zona Abierta* [Madrid], núm. 80/81.
- MELUCCI, Alberto (1983). «Mouvements sociaux, mouvements post-politiques». *Revue Internationale d'action communautaire*, núm. 10, p. 11-44.
- (1984). *Altri codici*. Bolonya: Il Mulino.
- MERTON, Robert K. (1982). *Social Research and Practicing Professions*. Cambridge: Abt Books.
- MEYNAUD, Jean (1978). *Los grupos de presión*. 6TM ed.; p.o. el 1960. Buenos Aires: Editorial Universitaria.
- MORÁN, María Luz; BENEDICTO, Jorge (1995). *La cultura política de los españoles. Un ensayo de reinterpretación*. Madrid: CIS.
- MOSCOVICI, Serge (1985). *L'Âge des foules*. 2a ed. França: Complexe. 2a ed. [1a ed. 1981].

- PIVEN, Frances Fox; CLOWARD, Richard A. (1977). *Poor People's Movements Why They Succeed, How they Fail*. Nova York: Pantheon Books, Vintage.
- PONT I VIDAL, Josep (1998). «La concepció dels moviments socials en la teoria de Jürgen Habermas». *Revista Catalana de Sociologia*, [Barcelona], núm. 7, p. 117-134.
- REINARES, Fernando (1989). «Democratización y terrorismo en el caso español». A: TEZANOS, J. F. *et al. La transición democrática española*, Madrid: Sistema. p. 611-644.
- SUBIRATS, Marina (1984). «L'evolució de les forces socials: Mobilització i desmobilització». *Papers* [Barcelona: UAB], núm. 21.
- TARROW, Sidney (1997). *El poder en movimiento. Los movimientos sociales, la acción colectiva y la política*. Madrid: Alianza Editorial (Alianza Universidad).
- TILLY, Charles (1978). *From mobilization to revolution*. Nova York: Random House.
- (1984). *Grandes estructuras, procesos amplios, comparaciones enormes*. Madrid: Alianza Editorial (Alianza Universidad, 671).
- ZORRILLA CASTRESANA, Restituto (1976). *Sociología de las manifestaciones*. Bilbao: Ed. Desclée de Brouwer (Estudios Sociales, 13).